

zeologického a mimognozeologického. Pro jeho průběh a výsledky jsou určující objektivní možnosti a naše subjektivní schopnosti. Ani obtížnost a bolestivost poznání nemůže změnit skutečnost, že poznaná pravda je jen pravdou poloviční. V etice marxismu platilo a platí, že *jen vyslovená a v zápasech doby naplněná pravda poznání je pravdou celou. Existovat znamená poznávat a měnit tento svět.*

Mnoho závisí na hloubce a šíři odhalených rozporů, na poznání jejich konkrétností, na přesnosti a všestrannosti posouzení, na schopnosti prognostické analýzy atd. Potřebná konkrétnost, přesnost a včasnost odhalení rozporů je předpokladem jejich překonání, které se stává důležitou, kvalitativně novou hybnou silou rozvoje socialistické společnosti. Toto „překonání“ vlastně zajišťuje harmonii společenského vývoje. Určující úlohu v dynamice překonávání přijímá subjekt, který objektivnímu procesu vždy vtiskuje určitý ráz.

Důležitým momentem procesu poznání je včasnost rozpoznání rozporů. Ty mohou být odhaleny v samých počátcích, nebo naopak až v situaci, kdy vedou k vytvoření krizového stavu a mají negativní vliv na společenské procesy.

Při analýze těchto otázek se nemůžeme vyhnout *teoretické problematice sociálních konfliktů*. Ty se stávají nejen důležitým, ale i aktuálním tématem společenských věd.

Nemáme samozřejmě na mysli pokusy buržoazních autorů o vytvoření autonomní disciplíny „sociologie konfliktů“, v níž je konflikt chápán jako „sociální střet“, jako „boj o existenci“ mezi individuem a sociální skupinou, jehož podminěnost je spojována s jakýmsi „... odedávna lidské povaze vlastními instinkty, agresivitou, živelným tíhnutím lidí k sebezáchově a hromadění bohatství [Něčiporenko 1985 : 15].

Vycházíme ze skutečnosti, že hlavní a koneckonců určující determinanty této problematiky jsou v ekonomické základně společnosti, v objektivním postavení tříd, velkých a malých sociálních skupin a individuí, v jejich životních zájmech a potřebách.

Sociální konflikt jako prudké zostření rozporů, jako kolize sociálního organismu, k níž dochází mezi jednotlivými prvky struktury, jako politický, ekonomický, ideologický, národnostní aj. zápas, jako projev antagonistických rozporů, je typickým fenoménem třídně vykořisťovatelských společností.

To však vůbec neznamená, že v socialistické společnosti by například dlouhodobě konzervovaný rozpor za určité situace nemohl přerůst v sociální konflikt. Krajní zostření rozporů a jejich přerůstání v konflikt hrozí za socialismu zejména v těch situacích, kdy subjektivní, voluntaristická rozhodnutí neodpovídají reálné situaci a kdy je oslabena schopnost vědeckého poznání a zdůvodnění změn, které ve společnosti dožrály.

Pro naši další úvahu se stává důležitým obsah pojmu sociální. Práce na toto téma dokazují, že „... sociální vztahy či procesy jsou širší a různorodější než vztahy politické a jsou natrvalo spojeny s existencí lidské společnosti, jsou základním atributem společenských styků. Jsou to vztahy mezi lidmi vyjadřující jejich zákonitě soužití a interakci“ [Zich 1986 : 30].

Pro naši potřebu zůstaneme u širší a užší specifikace sociálního, jak je naznačuje například V. G. Afanasjev a z československých autorů pak F. Kutta [Afanasjev 1977; Kutta 1986 : 209–219].

V širším slova smyslu sociální vztahy chápeme jako společenské, tedy jako ekonomické, politické, kulturní, demografické aj. procesy.

V užším slova smyslu sociální vztahy chápeme jako procesy v určité lokalitě (oblasti) společnosti, jako vztahy „... spjaté bezprostředně s rozvojem člověka a sociální struktury společnosti“ [Kutta 1986 : 211]. Například v rodině, na pra-

covišti, v místě bydliště, v zájmové organizaci apod., tedy ve zvláštních situacích, které jsou pro člověka příznačné zpravidla svou bezprostředností.

Aniž bychom zpochybňovali nezpochybné, že totiž socialistická společnost představuje především přátelské třídy a skupiny, jejichž *základní* cíle, zájmy a ideová přesvědčení se shodují, nelze nevidět, že i v této společnosti mohou vznikat a také vznikají různé konfliktní situace. Jejich příčiny jsou především *v subjektivní sféře*, v nedostatečích řízení, v neschopnosti nalézt a zavést odpovídající formy organizace a odměňování, v tendenci elitarismu některých řídicích pracovníků, v dlouhodobě působícím formalismu a byrokratismu, v pragmatismu myšlení a jednání atd. Nejsou tedy podmíněny objektivní protikladností sociálních vztahů v širším slova smyslu.

V socialismu budou vznikat rozporné situace, ale neměly by vznikat konfliktní situace. Rozporné situace by měly být soustavně sledovány, odkrývány, analyzovány a řešeny. Jsou k tomu vytvořeny potřebné podmínky, z nichž ta nejdůležitější je dána sociálně ekonomickým a politickým uspořádáním společnosti.

V dějinách lidstva socialismus poprvé vytváří možnost vědomě a aktivně společnost řídit, ovlivňovat a zasahovat do společenských vztahů, do rozporů a rozporných situací. *Rozpor není ještě konflikt, rozporná situace není ještě konfliktní situace.*

Přesto se však s takovými situacemi v určitých sociálních lokalitách setkááme. S přijatelnou nepřesností bychom je mohli nazvat *konflikty sociálních mikroúrovní* nebo *konflikty vznikající v sociálním mikroklimatu*. Naše sociologie zatím otázky problematiky interakce v sociálním mikroklimatu, nebo otázky tzv. rozvrstvení „životního světa“, nenastolila. Ukazuje se však, že jeho intimita a anonymita, bezprostřednost a zprostředkovanost nutně patří ke každodennímu životu člověka, že v typických situacích existují určitá „sociálně schválená“, typická pravidla zacházení s věcmi, modely chování a jednání¹⁾.

S konflikty sociálních mikroúrovní se setkávají zejména ti sociologové, kteří sledují „sociální vztahy v užším slova smyslu“, například při analýze stoupající rozvodovosti, trestnosti a kriminality, hodnotové orientace některých socio-profesních a věkových skupin atd.

Tyto vztahy by ovšem neměly být prezentovány tak, aby zastíraly nejdůležitější sociologické charakteristiky sociálního makroklimatu. Bylo by to právě takové zjednodušení, jako když někdo chce všechny existující sociální vztahy posuzovat v plné a absolutní závislosti na dané ekonomické základně.

Není právě sociologické poznání, naplňující metodologické požadavky konkrétní analýzy konkrétní situace určeno k tomu, aby na pozadí determinant sociálního makrosvěta aktivně přispívalo k odkrývání rozporů našeho mikrosvěta tak, aby mohly být řešeny dříve, než se stanou konfliktními situacemi? Není právě sociální mikrosvět tím, co v bezprostřednosti svého vlivu působení dnes nejvíce rozhoduje o tom, jaké člověk zaujme místo ve společnosti, jaký bude jeho vztah k sobě a k druhým lidem, co ve svém životě považuje za důležité a co za okrajové a co především rozhoduje o jeho hodnotové orientaci?

Vliv a působení sociálního mikrosvěta, jakým je například rodina a pracovní kolektiv, už dlouhodobě v marxisticko-leninské sociologii sledujeme. Mnohé poznatky například ukazují, že tam, kde si vedoucí pracovník počíná „jako feudál“ a kde aktivně nepracují společenské organizace, které by měly korigo-

(1) Na některé cenné podněty buržoazních autorů, kteří se zabývají touto problematikou, upozorňuje E. Urbánek, když kriticky analyzuje koncepce E. Husserla a A. Schütze. Viz rukopis připravované publikace *Kritika fenomenologické sociologie*, s. 143–185.

vat jeho jednání a chování, tam se rozpory na úrovni mikroklimatu stávají nejvýraznější determinantou sociálního světa lidí a situace může nabývat charakteru sociálního konfliktu.

Tak jako se bráníme tendenci přenášet rozpory a konflikty typické pro kapitalistickou společnost na vztahy v socialismu, tak se musíme bránit tendenci vydávat přání za skutečnost a dokazovat, že při shodě základních, určujících cílů, zájmů a přesvědčení velkých a malých sociálních skupin nedochází v našem mikrosvětě k sociálním konfliktům. Zejména tam, kde jsou oslabeny celospolečenské zájmy, může interpersonální nebo meziskupinový konflikt přerůst až v politický zápas.

Vraťme se však k dvěma základním skupinám rozporů, které bývají vydávány ve vědeckém myšlení. Do první jsou zařazeny rozpory mezi teoretickými koncepcemi a poznáním, jež bylo získáno v bezprostředním zkoumání reálných faktů a situací v té předmětné oblasti, kterou analyzujeme. Někdy se takový rozpor charakterizuje jako „rozpor mezi konceptuálními útvary [teorií, hypotézou, koncepcí] a faktem“ [Materialistická 1984 : 47].

Rozpory vznikající mezi konceptuálními útvary a ne dostatečně poznanou realitou mohou být řešeny upřesňováním pojmové aparatury daného teoretického systému. Jde tedy o „rozpory uvnitř“ daného systému poznání.

Druhou skupinu tvoří „rozpory vně“ daného systému poznání²⁾. Setkáváme se s nimi tehdy, jestliže dva poznatky, obsah dvou zjištění, dva výroky a závěry si vzájemně odporují: Například socialistická společnost poskytuje člověku lepší perspektivy než společnost kapitalistická. Lepší perspektivy poskytuje společnost kapitalistická.

Oba výroky mohou být v různých částech světa považovány za dokázané, zatímco pravdivý je jen jeden. To znamená, že některý výrok získal svoji pravdivost na základě chybného důkazu anebo — a tak tomu bývá nejčastěji — realita se změnila natolik, že se změnily i příčiny a důkazy, jimiž byl poznatek vyvolán.

Tak se utváří situace, pro niž je příznačná neschopnost výkladu různých skupin faktů v rámci dané teorie. Vzniká zpravidla ve spojení s neúspěšnou snahou o asimilaci, vysvětlení, analýzu nově vznikajících skutečností a s pokusy rozšířit, upravit, adaptovat teoretické konstrukce na nové skutečnosti.

(2) Někteří sovětsí autoři se z hodnocení rozporu samotné teorie vracejí k pojmu antinomie. Pojem antinomie vzniká už v antice (Platon, Aristoteles). Někdy se k označení dvou zdůvodněných rozporných stanovisek používá termín „aporie“. S antinomií se setkáváme u I. Kanta. Je vědomě používána v klasické německé dialektice, např. u J. G. Fichte, G. V. Hegela, jako způsob rozvíjení poznání. Např. Kant v Kritice čistého rozumu formuluje teze a antiteze čtyř antinomií:

1. Svět má začátek v čase a hranice v prostoru. — Svět nemá začátek a nemá hranice v prostoru, ale je časově a prostorově nekonečný.
2. Ve světě se každá složka substance skládá z jednoduchých částí a všude existuje jen jednoduché nebo to, co je z něho složené. — Ani jedna složitá věc na světě se neskládá z jednoduchých částí a nikde v něm není nic jednoduchého.
3. Kausalita podle přírodních zákonů není jediná, z níž se dají odvodit všechny jevy světa. K jejich vysvětlení je třeba nevyhnutelně přibrat ještě kauzality prostřednictvím svobody. — Svoboda neexistuje, všechno ve světě se děje jen pomocí přírodních zákonů.
4. K světu patří něco, co je buď jako jeho část, nebo jako jeho příčina absolutně nutnou bytostí. — Nikde, ani ve světě, ani mimo něj neexistuje absolutně nutná bytost jako jeho příčina. (Uvedeno podle — *Filozofický slovník*. Praha, Academia 1985, s. 53.)

V oblasti formální logiky rozlišujeme syntetické antinomie (jsou deduktivně odvoditelné pomocí logického kalkulu) a sémantické antinomie, respektující rozdíl mezi jazykem — objektem — a metajazykem. V původním slova smyslu je tedy antinomie logickým sporem mezi výroky, které samy o sobě mohou být považovány za pravdivé.

Sovětské autoři v této souvislosti upozorňují na „vědomé formulování antinomie“ nebo na „antinomní problém“ [Materialistická 1984 : 48].

Například Marx v *Kapitálu* vědomě formuluje antinomická stanoviska, staví vedle sebe a proti sobě teze buržoazní politické ekonomie na straně jedné a „Mont Blanc empirické fakticity“ na straně druhé, aby dokázal neschopnost těchto teoretických systémů vyložit relativní a absolutní nadhodnotu a jejich ekvivalentní formy, analyzovat stupeň vykořisťování pracovní síly atd.

Vědomě, předem, *apriorně formulovaná antinomie je vlastně specifickým výzkumným postupem*. Staví nás do situace, jež je danou teorií neřešitelná, a proto autor předkládá nové možné varianty teoretických koncepcí.

Do stejné „neřešitelné situace“ se však dostáváme i tehdy, když ex post zjišťujeme, že skupiny některých faktů nejsou v rámci dané teorie „akceptabilní“ a nutí nás formulovat nové teoretické abstrakce. Tady můžeme hovořit o *aposteriorně vznikající antinomii*.

Rozpor tu zpravidla nevystupuje v jasných konturách a formách, ale jeho řešení je vždy podmíněno, spjata s novou konkretizací používaných kategorií a pojmů, s hledáním mezičlánků a nových vazeb. I „aposteriorní antinomie“ vyžaduje rozvoj společenskovědního poznání. Rozpor tu nemůže být vyřešen „upřesněním pojmové aparatury a doplněním jejího obsahu. Vyžaduje nové poznání, formulaci hypotéz, nových pojmových schémat a vazeb odpovídajících nové skutečnosti.

Jsmo u antinomie jako uvědomělého postupu, jehož cílem je rozvíjet teoretické poznání, zdokonalovat metodické postupy na základě reálného empirického obsahu. Usilujeme tedy o „... využití antinomie jako hybné síly rozvíjení teoretického poznání v procesu postupu od abstraktního ke konkrétnímu, od jednoduchého k složitému“ [Materialistická 1984 : 49].

Antinomie je jedním z aktuálních výzkumných postupů materialistické dialektiky a celé metodologie vědeckého myšlení. Pro oblast, s níž se stýká v konkretizaci svého poznání především marxisticko-leninská sociologie, je pak mimořádně aktuální.

V další úvaze na toto téma se nebudeme zabývat „mimognozeologickou problematikou“. Zůstaneme pouze u konstatování, že i v socialistické společnosti může být „mimognozeologická sféra“ taková, že se někdy i na dlouho podaří „potlačit“, „přehlížet“, nebo různými interpersonálními vazbami kamuflovat procesy poznání tak, „aby se vše vešlo do předem vymezených schémat a požadavků“. Pokud se to nedaří, pak je možno zpochybňovat získanou fakticitu například tvrzením, že „jiné informační zdroje nejsou tak jednoznačné“, že „čas prověří tato příliš odvážná tvrzení“ apod.

Nám však na tomto místě jde o gnozeologicko-metodologickou problematiku. Chceme dokázat, či spíše připomenout, že pro vědecké poznání je podstatnou, nezanedbatelnou vlastností dialektického vztahu mezi fakty a teoriemi jejich rozpornost. Pokusíme se proto uvažovat o rozporech a antinomii faktů a teorie zejména ve vztahu k filozoficko-sociologické problematice našeho poznání. Rozpor mezi nimi je možný jen na bázi objektivní jednoty. V hranicích této objektivní jednoty je rozpor mezi závěry teorie a informací, jež jsou obsaženy ve vědeckém faktu, formou jejich vzájemného vztahu. Musíme ovšem citlivě rozlišovat a) mezi *rozdílností*, b) mezi *rozporem* a c) mezi *antinomií dvou tvrzení, z nichž jedno je závěrem teorie a druhé předpokládá empirický fakt*.

Rozdíl bývá vymezen jako určitý vztah nesouladu mezi poznatky teorie a vědeckými fakty. Míra tohoto nesouladu je však taková, že rozvoj poznání je možný, aniž se zásadně mění kvalita věcí a procesů. V míře nesouladu se odráží jednota kvality a kvantity.

J. Zeman chápe rozdíl ve vztahu k rozpornosti „... jako slabý, nezaostřený

rozpor, jako pouhou odlišnost, různost, která není dosud vyhrocena do dvou vzájemně se vylučujících protikladných stránek. Dialektický proces postupuje zhruba ve stupnici od nerozlišitelné jednoty (totožnosti) k nepodstatnému rozdílu, dále k rozdílu podstatnému a odtud k rozporu až k antagonismu“ [Zeman 1981 : 16].

Samostatně by mohly být posuzovány otázky, co je kdy příčinou rozdílu mezi teorií a faktem. Mohou to být například nepřesnosti empirického faktu, chyby, jichž se dopouštíme ve společenskovědním poznání, jednostranná interpretace teoretického systému apod.

Rozpor si pro naši potřebu vymežíme jako střetnutí dvou protikladných tvrzení, jejichž predikáty se od sebe liší o veličinu, která převyšuje přípustný stupeň rozdílu a které jsou ve vzájemném dialektickém napětí a působení.

I když mnohé z našich úvah mají jistě diskusní charakter, nic to nemění na základním axiomatu: *poznávání rozdílů, rozporů a antinomii mezi fakty a teoretickými představami by se mělo stát mocnou a hybnou silou společenskovědního, a nejen společenskovědního poznání.*

Kritéria prověrky teorie

Adekvátní model procesu poznání musí být ve vědě spojen s požadavkem neustálého prověřování dosažených výsledků, nastolování a řešení stále nových a nových otázek a situací. Připustit, že tento proces je „bezproblémový“, by znamenalo připustit stagnaci vědeckého poznání jako zvláštní duchovní produkce, jejímž cílem je získat nové poznání. Takovou „problémovou situaci“ se dnes stávají i otázky kritérií prověrky správnosti teorie.

K. Marx se už v roce 1845 ve známé 2. tezi o Feuerbachovi zabývá pravdivostí poznání a odmítá „spor o skutečnosti nebo neskutečnosti myšlení, které je izolováno od praxe“, jako ryze scholastickou otázku. „Člověk musí pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost svého myšlení dokázat v praxi“ [Marx 1976 : 213; Engels 1949, 1972, 1974; Lenin 1952]³⁾.

Kritérium praxe je základem materialistické teorie poznání. V pracích klasiků je koncipován tento princip, o němž je možno říci, že se formuloval na půdě reálné, praktické činnosti dělnického hnutí. I tady platí, že znalosti, nová poznání se nerodí v hlavách lidí samy o sobě. Praxe a především pak materiální výrobní činnost se stává základním, určujícím způsobem lidského působení na přírodu i vzájemného působení mezi lidmi v procesu společenské výroby. Praxe, jak známo, přijímá trojjedinou úlohu: je zdrojem a hybnou silou, je cílem a sférou aplikace, je kritériem, měřítkem, které ověřuje pravdivost vědeckého poznání.

„Primát praxe před teorií spočívá v tom, že praxe teorii předchází, realizuje, uskutečňuje, opravuje, doplňuje a obohacuje. Dějiny lidské kultury a dějiny poznání dosvědčují, že pokud se teoretické myšlení vyvíjelo odtržené od praktické přeměny světa, upadlo často do nejrůznějších omylů a vedlo k idealistickým a náboženským konstrukcím. Pouze takové teoretické teze jsou správné, které prověřila životní zkušenost lidí, které potvrdila praxe“ [Spirkin 1971 : 191].

Marxisticko-leninská koncepce teorie a praxe vznikala a rozvíjela se v polemikách, které vyvracely názory zejména kantovského a humovského agnosti-

(3) K této problematice se pak klasikové marxismu-leninismu vracejí v mnoha pracích. Viz např. B. Engels: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie* nebo *O historickém materialismu, Vývoj socialismu od utopie k vědě* nebo zejména V. I. Lenin: *Materialismus a empiriokriticismus*.

cismu, subjektivního idealismu Fichteho a „nejnovějšího pozitivismu“ E. Macha, R. Avenaria a ruských machistů.

Novopozitivistické koncepty verifikace neuspěly především proto, že byla ignorována gnozeologická úloha praxe. Vždy vlastně šlo o to, „... vyloučit praxi jako něco, co v gnozeologii nezasluhuje pozornost, aby tak bylo uvolněno místo agnosticismu a idealismu“ [Lenin 1952 : 125].

Dějiny poznání světa lidí, přírody a myšlení na nespočetných příkladech ukazují, jak významnou úlohu tu vždy plnil a plní subjekt. Ten dobře nebo špatně, vhodně či nevhodně využívá, více či méně optimálně modifikuje objektivní podmínky. *Praxe subjektu je objektivním základem vzájemného vztahu mezi teorií a fakty. K jejich vzájemnému působení a rozvíjení dochází v procesu aktivní činnosti člověka.*

Na tomto místě se nechceme a nebudeme věnovat charakteristice pojmu praxe. To už konečně učinili autoři jiní. Připomeneme jen nejdůležitější:

— Praxe jako výchozí fáze poznání je spojena s materiální činností lidí, a proto i ověřování bezprostředních zkušeností se koneckonců realizuje v praxi, v procesu materiální činnosti.

— Akt ověřování pravdivosti teorie praxí nemá nikdy absolutně individuální charakter. Je závislý na společnosti, je podmíněn historicky daným stupněm rozvoje poznání.

— Stupeň rozvoje poznání není nikdy něco absolutně neměnného. Naopak. Sama praxe se neustále rozvíjí, a tak to, co bylo praxí potvrzeno včera či dnes, nemusí platit zítra. Nic se tím nemění na skutečnosti, že ve své kontinuitě a diskontinuitě v sobě historický proces praxe v každé etapě svého nepřetržitého vývoje nutně nese momenty absolutní pravdy.

— Některé vědecké teorie nebo hypotetické teze vznikají dříve, než dosáhnou svého praktického potvrzení. (Např. poznatky matematiky a jiných vysoce abstraktních teorií prokazují, že abstraktní možnost — tedy to, co bylo zkoumáno jako logicky možné — se teprve za určité situace a podmínek stává reálně možné.) I u těchto disciplín, kde styk s praxí je velmi zprostředkovaný a kde převládá vysoká abstrakce, zůstává marxistické kritérium praxe meritorní prověrkou pravdy poznání. Někteří autoři upozorňují, že zejména tady „... důležitou úlohu při zdůvodňování pravdivosti teorie... hraje její heuristická hodnota, tj. skutečnost, že na jejím základě lze provádět předpovědi nových faktů, řešit úkoly, vysvětlující fakta apod. Tyto skutečnosti jsou důkazem i její životaschopnosti a pravdivosti“ [Čížek 1974 : 276; Ruml 1962 : 115].

U nás stále málo diskutovanou problematikou jsou otázky možnosti empirického kritéria prověrky teorie v soudobé vědě. Je to možná proto, že v pozitivistických přístupech byla právě tato problematika nejvíce deformována a i dnes je ve své aktuálnosti nejednou zavádějící. To však nemůže znamenat, že se zřekneme empirických kritérií pravdivosti poznání, která sama nemohou za skutečnost, že v omezenosti třídních přístupů buržoazních autorů byla nepravdivě interpretována a deformována.

Rozvoj vědeckého poznání však i tady vyžaduje nové pohledy na známé a ověřené skutečnosti. *Potvrzení teorie praxí má dialektický charakter. Dosažení určitého poznání je jen základem jeho popření a dalšího rozvoje. Jedné úrovni praxe může odpovídat několik zdůvodněných hypotéz — a konečně stejný faktický materiál může být základem pro vytvoření různých teorií.*

Nezjednodušovat znamená pochopit, že pro materialistickou dialektiku není kritériem pravdivosti jen smyslová zkušenost, jen daný existující empirický poznatek, ale praxe chápána jako *světodějný proces*, který je v celém svém nekonečném objemu sociálně a historicky podmíněn, stejně jako samy smyslové

zkušenosti společenského člověka. Vydávat jednotlivé empirické situace za kritérium pravdivosti je stejné jako tvrdit, že země se přestala točit, protože stojím na jednom místě a žádný pohyb necítím. Kritérium pravdivosti teorie je společensko-výrobní praxe ve svém celku.

Praxe je tedy konečným, absolutním kritériem pravdivosti vědeckého poznání jen v historickém procesu jeho aplikace v sociálním životě. Proto Lenin připomíná: „... nesmíme zapomínat, že kritérium praxe v podstatě nemůže úplně potvrdit ani vyvrátit žádnou lidskou představu. Toto kritérium je také natolik „neurčité“, že nedovoluje lidskému konání proměnit se v „absolutno“, ale zároveň je tak určité, že vede nesmiřitelný boj se všemi druhy idealismu a agnosticismu. Je-li to, co potvrzuje naše praxe, jediná, poslední, objektivní pravda, pak z toho plyne, že jedinou cestou k této pravdě je cesta vědy, stojící na materialistickém stanovisku“ [Lenin 1952 : 127–128]. Proto při analýze poznávacích procesů někdy formulujeme i tzv. *vnitřní vědecká kritéria*. Těmi, jak známo mohou být různé *logické formy důkazu*, což odpovídá skutečnosti, že se dnes například v souvislosti s matematizací vědeckého poznání rozvíjejí nové deduktivní postupy. A tak nepochybuje o výsledcích matematického důkazu, i když chybí přímé spojení s fakty. Myšlenkové operace jsou s praxí spojeny prostřednictvím pojmů, soudů a úsudků, které byly získány v aplikaci na potřeby praxe.

Vedle logické formy důkazu nelze v soudobé vědě přehlížet ani *empirické kritérium prověrky teorie*. Stále nám chybí diskuse na téma „o prioritě empirických proověrek“, či naopak „o nedůležitosti empirické zkoušky teorie“. Záměrně jsme naznačili krajní polohy takovéto diskuse, která by měla překonávat bariéry „moudré opatrnosti“, tříbit a v diferencovanosti názorů upřesňovat a prohlubovat naše poznání. V procesech rozvoje tohoto poznání nebyly zdaleka vyčerpány potenciální možnosti empirického kritéria, i když jeho uplatnění (využití) by mohlo být velmi efektivní.

Stupeň nesouladu mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií svědčí o dynamice sociálního pohybu a obvykle je i ukazatelem hloubky událostí, které ve vědeckém poznávání dozrávají k analýze. Vytváří stále *nové a nové situace, charakteristické tlakem nových faktů*. Ta jsou tím revolucionizujícím činitelem, který vyžaduje nová zobecnění, úpravy a změny dřívějšího poznání.

Nicméně přes všechno, co bylo řečeno, se empirické fakty nemohou stát absolutním kritériem správnosti teorie. Fakty i teorie mohou být z celé řady příčin nepřesné. Ani univerzálnost teoretických pouček, ani empirický materiál, který máme k dispozici, nemusí mít vždy potřebné parametry pravdivosti, reprezentativnosti, validity atd.

Nehledě na tyto — tak říkajíc — „slabiny“ je *empirické kritérium prověrky pravdivosti teorie významným a suverénním kritériem procesu rozvoje společenskovo vědního poznání*. Bude-li využíváno v jednotě a v souladu s jinými formami hodnocení teorie, pak může výrazně přispět do procesu rozvoje poznání.

„Gnozeologická analýza ukazuje, že „soud“ faktů nad teorií je absolutně nutný. Je to však dost dlouhý proces, nezřídka korigující, upřesňující a tu a tam i vybírající vhodnějšího teoretického „partnera“. Přitom jsou obě strany ve stavu kritiky a revize, neboť předem není známo, která z nich je „vinna“ větším stupněm omylu“ [Martynovič 1983 : 99].

Jestliže fakty a teorii posuzujeme v konfrontaci dvou forem poznání, pak si otevíráme možnost pro upřesnění, prohloubení každé z této formy poznání. Taková upřesnění faktů a teorie nemohou být prováděna jinak než v kontextu existující společenské praxe a stavu společenskovo vědní teorie a metodologie.

Kdo stojí na pozicích dialektickomaterialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení, musí připustit, že *rozpory teorie a empirických faktů nebudou nikdy*

vyřešeny. Co kdy vlastně bylo v našem poznání „definitivně vyřešeno“? Absolutní „definitivu“ přiznáváme vlastně jen dialektice a prvotnosti hmoty před vědomím. A nejen to. A priori nelze „definitivně“ říci ani to, jaký způsob řešení rozporů mezi teorií a fakty povede k pokroku společenskovedního poznání. Na otázku — jakému způsobu řešení tohoto rozporu dát v dané chvíli přednost — bychom měli vždy odpovídat na základě zcela konkrétní analýzy. Řešení se stává neodkladným tehdy, jestliže proces společenského rozvoje tento rozpor aktualizuje. Potřeby společenské praxe to mohou signalizovat celou řadou skutečností. Například

- zjišťujeme omezené možnosti teorie analyzovat daný stav,
- zaznamenáváme pokusy dosáhnout souladu mezi teorií a empirickou skutečností cestou různých „vylepšení“ a „úprav“, které nejsou vždy úspěšné, a proto se ukazuje naléhavá potřeba nových analýz,
- rozpor mezi stanovisky teorie a hromadícím se empirickým materiálem se mění v antinomii,
- narůstá rozpor mezi různými rovinami teoretické obecnosti a nesoulad s výchozími principy atd.

Taková situace by ve svém celku mohla být označena jako krize teorie. V jejím základu je neschopnost analyzovat danými prostředky teoretické abstrakce novou situací, neschopnost dát adekvátní odpovědi na aktuální otázky doby.

K variantám vztahů empirie a teorie

Stále aktuálním tématem a stále rozpornou problematikou zůstává úloha empirie při vzniku teorie na straně jedné a při ověřování teorie na straně druhé.

V této souvislosti se někdy správně připomíná, že je nutné mít na zřeteli specifickou úlohu různých skupin faktů v jednotlivých obdobích rozvoje vědecké teorie. Takové skupiny tvoří například:

- fakty určující genezi teorie
- fakty potvrzující teorii
- fakty vyvracející teorii

Vydělení těchto tří skupin faktů, z nichž každá hraje v rozvoji vědy specifickou úlohu, je pro nás zajímavé už také proto, že v dialektických přístupech nelze přehlédnout, že *nutně existují fakty, které vyvracejí teorii*. Nemůže tomu být jinak. V přírodních vědách to platí ve vztahu k neustálému rozvoji vlastního objektu poznání, experimentálních prostředků poznání a výsledků teoretických zobecnění. Ve společenských vědách to platí zejména ve vztahu k dynamickému a rozpornému vývoji sociální reality, který je provázen neustálým zdokonalováním poznávacích nástrojů a postupů. Dynamika objektu poznání a dynamika zdokonalování procesů poznání není v přírodních ani společenských disciplínách zdaleka synchronní.

Jak v přírodních, tak i ve společenských vědách však platí, že tato dynamika přináší stále novou a novou fakticitu, která dané teorie potvrzuje i vyvrací, respektive že dané teoretické systémy jsou novými poznatky v některých svých částech potvrzovány, v jiných odmítány a překonávány.

Klasickou ukázkou této skutečnosti je přeměna fundamentálních pojmů klasické newtonovské fyziky. Úcta k tomu, co bylo vykonáno, ale také překonáno, je vyjádřena ve slovech A. Einsteina: „Odpusť mi, Newton, našel jsi jedinečnou cestu, což mohl v tvé době dokázat jen člověk s největší vědeckou tvůrčí schopností a silou myšlení. Pojmy, které jsi vytvořil, zůstávají ještě dnes vedoucimi pojmy v našem fyzikálním myšlení, třebaže nyní víme, že budeme-li

usilovat o hlubší pochopení vzájemných souvislostí, budeme muset nahradit tyto pojmy jinými, jež jsou více vzdáleny od sféry bezprostřední zkušenosti“ [Spirkin 1971 : 158].

Člověk nemá k dispozici nějakou neomylnou a ve všech rovinách poznání vždy účinnou metodu pro tvorbu nových, přesnějších a pravdivějších teoretických poznatků. „Disponuje však značným rozsahem rozmanitých metod, forem, prostředků a způsobů uvažování jak logického, tak i heuristického charakteru, které ve značné míře regulují a usnadňují proces výzkumu...“ [Ruzavin 1985 : 47].

Badatel není ani svérázný Robinson, který pracuje sám, izolovaně a ve svém hloubání byl osvěcen pravdou poznání, ani Apollo, mythologický bůh věštby, slunce a světla, bez jehož rady nemohlo být nic důležitého podniknuto.

Výzkumný proces vždy byl a bude determinován především metodologickými, konkrétně historickými, světónázorovými a zpravidla i zcela bezprostředními podmínkami a požadavky. Rozhodně není souhrnem náhodných objevů a nápadů. Náhodné je podmíněno nutností, potřebou situace a konkrétními podmínkami subjektu poznání. *Náhodný není vznik nových poznatků, potřeba doplnit, měnit, překonat dané teoretické systémy právě v určitém období společenského a přírodně technického rozvoje.*

Nové poznání vzniká a rozvíjí se pouze v návaznosti, v překonávání, v kritice a odmítání dosavadních názorů. Nikdy nedojdeme ke vzniku nových teoretických systémů pouhou návazností, rozvíjením dosavadních idejí — tedy jakousi „čistě teoretickou dedukcí“, aniž budeme znát a respektovat realitu nové fakticity. Taková „čistá teoretická dedukce“ je vlastně nesprávným metodologickým postupem nejméně ze dvou důvodů.

Za prvé — v abstrakci „čistě teoretické dedukce“ odtrhujeme sféru vědomí, společenskovědní teorii, od konkrétního stavu materiální základny, od daných, konkrétních, materiálně ekonomických vztahů a sociální problematiky — zájmů a potřeb tříd a sociálních skupin. Odtrhujeme vlastně společenskovědní teorii od zájmů a potřeb revolučního hnutí, od materiálních podmínek života společnosti. I tady platí, že relativní samostatnost rozvoje společenskovědního poznání neznamená nezávislost na společenském bytí.

Za druhé — empirické a teoretické poznání tvoří jeden proces a jak empirické, tak i teoretické je obsaženo v kterémkoli stadiu (etapě) vědeckého poznání. Je-li jednota tohoto procesu narušena, je narušen i zdroj dynamiky, pohybu tohoto poznání, jímž je především empirická fakticita okolního světa. Neustálé dedukování méně obecného z více obecného nevede jinam než k neplodné scholastice: a naopak — k narušení jednoty procesu poznávání dochází i tehdy, jestliže je utvrzována představa, že ve vědeckém výzkumu vystačíme s pouhým empirickým popisem fakticity. Jak známo, „plochý empirismus“ měl například v československé sociologii své zcela konkrétní projevy [Urbánek 1971]⁴).

Úzkoprsý (plochý) metodologický empirismus začíná tam, kde vládne *gnozeologická omezenost*. Projevuje se jak v práci s fakty, tak v neschopnosti správně zvážit dialektiku vztahů celku a části, jedinečného a obecného. Negativně působí na celý proces poznání.

Nutná potřeba poznávacího procesu rozdělit celek a části a zkoumat jednotlivé elementy společnosti, jakými jsou například rodina, mládež, populace vesnice, socioprofesionální skupiny atd. je tu dovedena do metafyzické absurdity. Potřeba rozdělit celek na části a v požadované diferencovanosti hluboce analyzovat

(4) K těmto otázkám viz E. Urbánek: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.

každou část odděleně nemůže znamenat, že se zbavíme určujících souvislostí a závislostí, příčinných vazeb, které rozhodují i o kvalitě sledovaných jevů a skutečností. Proto není možno „nezávisle“ analyzovat ekonomickou situaci mladých manželství, věkovou dynamiku zemědělské populace, a přitom nedocenit určující makrostrukturní vlivy, nebo analyzovat hodnotovou orientaci některých skupin mládeže a nevidět rozsáhlé vlivy rodiny, školy, pracoviště, dopady ideodiverzního působení atd. Zdá se to absurdní, ale přesto si někdy počínáme jako lékař, který se zabývá zlomenou končetinou a nechce znát krevní oběh a neví má-li pacient zdravé srdce.

Druhým příznakem gnozeologické omezenosti je stále jistá bezradnost při práci s fakty, neschopnost správně fakty zjišťovat a pracovat s nimi. B. Engels, když kritizuje metafyzicky orientovaný empirismus, připomíná, že „... neje-nom chybně myslel, ale nebyl schopen správně vyhledat fakty ani je správně vysvětlit“ [Marx-Engels 1956 : 434].

Úzkoprsý metodologický empirismus ve svých jednostrannostech vlastně de-formuje poznání, respektive svou omezeností znemožňuje dovést poznání až k pochopení historických zkušeností lidstva a k analýze faktického obsahu spo-lečenského vývoje.

Nejen v československé, ale v marxisticko-leninské sociologii vůbec bylo za-tím velmi málo uděláno pro to, abychom se zcela konkrétně poučili „v dílně klasiků“, kteří byli nejen iniciátory, ale i přímými a bezprostředními organi-zátory jak soustavného shromažďování empirických údajů, tak — pokud to situace vyžadovala — i vlastních empirických šetření. Dluh, který zde máme, nemůže být — zejména ve vztahu k nastupující sociologické generaci — splacen jednou kapitolou knížky nebo několika články⁵⁾.

Naznačené deformující postupy mají shodné gnozeologické příčiny. Zveličují nebo i absolutizují jednu součást procesu poznání. V. I. Lenin o lidském pozná-ní napsal, že „... je křivkou, která se nekonečně přibližuje řadě kruhů, spi-rále. Libovolný úsek, zlomek, kousek této křivky může být přeměněn (jedno-stranně přeměněn) v samostatnou celou linii... [Lenin 1952 : 353]. *Deduktivis-mus, stejně jako plochý empirismus vypracovává „samostatnou linii“, která při porušení základních principů marxisticko-leninské gnozeologie nevede jinam než k zaměňování dialektickomaterialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení subjektivismem.* I tady platí, že „... jdouce po cestě Marxovy teorie, budeme se přibližovat k objektivní pravdě více a více, aniž ji kdy vyčerpáme; jdouce kteroukoliv jinou cestou, nemůžeme dojít k ničemu, *kromě zmateků a lží*“ [Lenin 1952 : 128].

Každá kvalitativně nová situace „uvnitř země a na světovém dějišti“, kterou spojujeme se schopností „... hluboce chápat a realisticky hodnotit, brát si správná ponaučení ze zkušeností, nalézt cesty jak řešit aktuální problémy. ... dát silný impuls postupu vpřed a zahájit obrat k energickým praktickým či-nům“ [Rezoluce 1986 : 5], objektivně zvýrazňuje *metodologický význam záko-na negace negace*.

Je tomu tak i ve vědeckovýzkumné práci. Neosvojíme-li si veškeré dosažené poznání, nebudeme-li odhalovat slabá místa a deformace tohoto poznání, nena-učíme-li se vidět naši realitu dialekticky — tedy rozporně, nedokážeme nic.

(5) Např. o *Všeobecné dělnické statistice* z r. 1871, která byla součástí stanov Mezinárodního dělnického sdružení — První internacionály, o *Dělnické anketě* K. Marxe z r. 1880, o Engelsově *empirickém zkoumání postavení dělnické třídy Anglie* viz K. Rychtařík: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Svoboda 1978, s. 148—186. Stále nedocenený a pro sociologická poznání neanalyzovaný zdroj poznatků je především Marxův *Kapitál*. V něm je každý krok analýzy spojen s ověřováním fakty, přičemž fakty jsou určovány „s přesností přírodovědeckého poznání“.

K této problematice se snad ve filozofické literatuře nikdo nevyslovil jednoznačněji než V. I. Lenin při kritice machismu v práci *Materialismus a empirio-kriticismus*, kde připomíná, že si musíme osvojit vysoce cenné poznatky z oblasti faktického, speciálního zkoumání, k nimž dospěli buržoazní autoři. „... přepracovat výsledky, k nimž dospěli tito lokaji ... odstranit jejich reakční tendenci ... vést svou linii a být se proti celé linii nám nepřátelských sil a tříd“ [Lenin 1952 : 327–328].

Ve stejné knize pak Lenin dokazuje, že lidské poznání nikdy nejde po přímé linii. „Přímočarost a jednostrannost, strnulost a zkostnatělost, subjektivismus a subjektivní slepota — to jsou gnozeologické kořeny idealismu“ [Lenin 1952 : 353].

Ani tady si velký dialektik však neodpustí poznamenat, že tento idealismus „... nevisí ve vzduchu; je nesporně hluchým květem, ale hluchým květem rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemocného, objektivního, absolutního lidského poznání“ [Lenin 1952 : 353].

Nové pravdivé poznání, vyrůstající z reálných, rozporných skutečností našeho života, nutně musí být výsledkem dialektického procesu. Nové vzniká ze starého, a proto naše dnešní poznání je nutně pokračováním toho, čeho jsme dosáhli včera a zítřejší pokračováním poznání dnešního. Tato „časová řada“ je jednotou kontinuity a diskontinuity, která pečlivě uchovává vše cenné, pravdivé a odmítá vše nepravdivé a chybné, co progresivnímu vývoji přináší poznání lidské komunity. S převzetím a zachováním dědictví tu nutně působí i odmítnutí a rozvoj, ona proměnlivost, která dává procesům poznání nekonečnou dynamiku.

Negace negace je i ve společenskovědním poznání objektivním výsledkem reálných rozporů a protikladů tohoto poznání. Proto zůstává stále aktuálním metodologickým zákonem.

Aniž bychom chtěli podceňovat dispozice, předpoklady a schopnosti jednotlivých výzkumníků či celých výzkumných týmů, zdá se, že *největší pozornost musíme dnes věnovat metodologii vědeckého bádání a soustavně sledovat ty situace, kdy dochází k rozdílům, rozporům nebo k antinomiím mezi fakty a teorií*. Ideologický, třídní, stranický charakter našeho poznání, naše vědomá služba zájmům a potřebám revolučního pohybu společnosti se realizuje především prostřednictvím metodologických principů. Ty však nesmí být jen formálně deklarovány. Musí být dovedeny až do konkrétního poznání, do konkrétní analýzy konkrétních problémů.

Jak výrazné podněty a inovace pohybu do těchto otázek vnáší napětí mezi empirickými fakty a teorií, ukázal už před několika lety sovětský sociolog A. G. Zdravomyslov.

Nepovažujeme za zbytečné znovu zopakovat čtyři možné varianty, které se podle A. G. Zdravomyslova utvářejí ve vztahu mezi teorií a empirií.

„1. Nové fakty je možno plně vysvětlit v rámci již existujícího systému pojmů.

2. Pro vysvětlení nových faktů je třeba zavést nové termíny a pojmy. Přitom vzniká otázka jejich vztahu k pojmům již dříve formulovaným, otázka místa nových termínů v předcházející teorii.

3. Pro vysvětlení nových faktů a problémů je třeba vytvořit speciální teorii, která přerůstá, rozšiřuje terminologické a smyslové hranice dříve vytvořeného systému pojmů. Tady je možný určitý, dílčí konflikt starých a nových teoretických představ, přičemž nové teoretické schéma není v rozporu s výchozími principy předcházejícího systému názorů.

4. Nové problémy vyžadují přehodnocení výchozích principů předcházejících

teoretických závěrů. Tak Marx vytvořil učení o nadhodnotě a na tomto základě přehodnotil výchozí principy teorie pracovní hodnoty A. Smithe a D. Ricarda“ [Zdravomyslov 1972 : 29].

Žádná modelová situace, tudíž ani tyto čtyři varianty A. G. Zdravomyslova, nemohou samozřejmě vyčerpat složitosti možných vztahů mezi empirií a teorií. Budeme proto nacházet další a další modifikace těchto vztahů. *Stupeň nesouladu mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií svědčí o několika skutečnostech:*

— Je ukazatelem hloubky společenských událostí a dynamiky sociálního pohybu. Z tohoto hlediska představuje rozvíjející se socialistická společnost doslova lavinovitý sociální pohyb. Snad nikdy v minulosti společenská praxe neměla takovou dynamiku jako v naší době.

— Je důsledkem tlaku nových faktů a skutečností. Fakty zde jsou tím revolucionizujícím činitelem, který se dožaduje nových zobecnění, nových úprav a přeměn a nových teoretických představ.

— Je výzvou ke zkoumání úlohy metodologie v procesech poznání a hodnocení, možností metod, procedur a technik používaných ve společenskovědním výzkumu.

— Je konkrétním projevem dialektického rozporu mezi nově poznanými fakty a teoretickými konstrukcemi, kategoriemi, pojmy, zákony. Ty jsou nebo nejsou schopny objasnit a začlenit novou fakticitu do svého systému poznatků. Tak se utváří situace, která se musí stát významným podnětem rozvoje vědeckého poznání. Nevidět tyto skutečnosti znamená nevidět potřebu rozvoje společenskovědní teorie.

— Je projevem kontinuity a diskontinuity „starých“ a „nových“ poznatků, které mohou vznikat jen v kontextu určitého času a sociálního prostoru. (Nemohou vznikat mimo čas a prostor.)

— Je neustálým, v různých obměnách se opakujícím signálem, který nás nabádá, abychom v překonání jednostranností dosahovali nové jednoty a ucelenosti procesů teoretického a empirického, deduktivního a induktivního vědeckého zkoumání.

— Je jevem, který musí být soustavně sledován a rozdíly, rozpory a antinomie mezi empirickými poznatky a uznávanou teorií odkrývány a řešeny.

— Je předpokladem pro formulování nových hypotéz, jejichž zdrojem nejsou jen spekulativní domněnky, ale pečlivá analýza faktů, jež nemohou být vysvětleny dřívějšími teoriemi. Nezřídka neodpovídají našim představám a dosavadním zkušenostem. Proto *tak velkého významu nabývá empirická prověrka hypotéz, získávání validního a reprezentativního souboru údajů, které hypotézy potvrzují, vyvracejí nebo upřesňují.*

Jestliže v souvislosti s empirickým poznáním nezřídka pocíťujeme anomálie mezi nově odhalenými fakty a starými teoretickými představami, poučkami, zákony, zaznamenáváme vlastně stav, o němž G. I. Ruzavin píše jako o *problémových situacích*. Charakterizuje je jako dialektický rozpor, který se projevuje v *nesouladu* mezi starými metodami chápání a vysvětlování nových faktů a výsledky nových poznání. Odmitá směšovat tento rozpor s formálně logickými rozpory myšlení: „Zatímco dialektické rozpory jsou v procesu růstu a rozvoje vědeckého poznání nevyhnutelné, formálně logické rozpory v myšlení jsou nepřipustné, neboť vedou ke ztotožňování pravdy se lží ... vznik a řešení dialektických rozporů, charakterizujících problémové situace, znamená právě skutečný rozvoj vědy“ [Ruzavin 1985 : 43].

Přijmeme-li Ruzavinovu terminologii, pak „problémové situace“ jsou záko-

nitým projevem dynamiky sociálního pohybu a výsledkem rozvoje vědeckého poznání. Každá analýza „problémových situací“ představuje pro marxistické badatele současně vytyčení problémů. Je výsledkem i nových úkolů dalšího poznání. Správné vytyčení problémů představuje základní predispozici a je nezbytnou podmínkou jeho úspěšného řešení. Stává se důležitým vodítkem dalšího výzkumu a do značné míry ukazuje nejen cesty řešení, ale i podmínky nových poznání.

Pokud věda má být vědou, pak poznání nemůže být opakováním starých, ale hledáním nových souvislostí, vazeb a příčin, proto musí vstupovat do „problémových situací“.

Poznávání „problémových situací“ vždy znovu a znovu vyžaduje odhalení určujících vazeb, nových vlastností a souvislostí zkoumaných jevů, nutí nás hledat a nacházet, přít se a dokazovat a stát za poznanou pravdou, formulovat hypotézy a předpoklady, vysvětlovat a pečlivě prověřovat poznávané fakty, se zdůvodněním formulovat a ověřovat nová teoretická zobecnění a prognózy. A protože řešení každé „problémové situace“ v zásadě připouští formulovat více vzájemně si „konkurujících“ hypotéz, na jejichž prověrku se proces poznání v podstatě redukuje, budeme v jednotě deduktivních a induktivních, teoretických a empirických přístupů vždy znovu a znovu zobecňovat nové empirické poznatky.

Zde je vlastně jeden z dalších citlivých momentů (jedno z dalších citlivých míst) sociologického poznání. Nebo jinak řečeno, jedno z dalších citlivých míst metodologie sociologického objevu.

Naše hypotézy by neměly být založeny na spekulativních domněnkách a nereálných předpokladech a představách. Máme za sebou období, kdy vědecký výzkum se například snažil potvrdit — že objektivní proces sociální homogenizace socialistické společnosti povede automaticky k bezrozpornosti této společnosti, nebo že v procesu výstavby rozvinutého socialismu se hodnotová orientace mladých lidí nutně stává jednoznačně prosocialistickou, a proto „kriminalita bude výjimkou“, „mladí dělníci nutně převezmou ideály svých otců“, „v krátké době vyřešíme základní ekonomické problémy rozvoje socialistické společnosti“ atd.

Konkrétní a pečlivá analýza faktů ukazuje, že pracovní hypotézy výzkumného procesu nelze postavit na spekulativních konstrukcích, které vycházejí z toho, co chceme, aby bylo, a ne z toho, co skutečně je. *Na základě poznání reálného, daného stavu se v marxistické sociologii musíme snažit hledat a nacházet určující souvislosti a příčiny a ukazovat jak, čím a proč může být tento stav vysvětlen a jaké jsou jeho tendence, jakou lze očekávat dynamiku.*

Aniž bychom odhlíželi od celkových obecných trendů, musíme ve společenskovědním poznání více než dosud uplatňovat *postup od reálných konkrétních faktů k hypotézám, které reálným faktům a konkrétním situacím odpovídají.*

Zdá se, že v situaci, kdy existuje nemálo „problémových míst“, je tento postup nejpřijatelnější. Vůbec by však neměl znamenat, že se budeme zříkat ostatních dostupných metod výzkumů, způsobů uvažování, využívání všech empirických a teoretických poznatků, schopností, intuice atd.

Hypotézy — jako významný metodologický moment sociologického poznání — tvoří ve svém logickém a teoretickém rozpracování, empirickém a konceptuálním zdůvodnění jeho důležitý, významný článek. Realnost, věcnost, úplnost a přesnost našeho poznání závisí i od toho, jak budeme hypotézy koncipovat. Je pravdou, že hypotézy samy o sobě ještě nevedou ke spolehlivým výkladům, ale pokud vycházejí z reálných předpokladů a jsou založeny na analýze dostupných, pravdivých a relativně přesných údajů, stávají se důležitým a za

určité situace i nezbytným momentem empirického výzkumu (poznání). V metodologii sociologického objevu zasluhují větší pozornost.

* * *

Odkrývání a překonávání nesouladu mezi empirickými poznatky a teorií se stává meritorním předpokladem rozvoje každého dalšího poznání. Mělo by být spojováno i s rozvojem metodologie vědeckovýzkumné práce, orientované na odhalení nezbytných předpokladů pravdivé analýzy a syntézy.

Tak jako vědomí vyrůstá z rozporů materiálního společenského života, tak i rozvoj společenskovědního poznání vysvětlujeme z překonávání rozporů mezi fakty sociálního života a teoreticko-metodologickými konstrukcemi, které je hodnotí.

Paradoxy vztahů empirie a teorie

I pro vědeckovýzkumnou práci dnes platí, že stojíme na počátku nové doby a kvalitativně nových úkolů. Naše poznání musí být proto srostlé s dobou, která je určuje. A nejen to. Mělo by svou dobu předbíhat, a nikoli dohánět. Tam, kde realita života socialistické společnosti vyvolává aktuální potřebu a vyslovuje aktuální očekávání, musí zejména teoretické systémy nižšího stupně obecnosti, jakými jsou například oborové sociologické disciplíny⁶⁾, vstupovat do každodenních zápasů doby. Být mimo tyto zápasy, stát na nějaké vedlejší koleji, znamená chodit kolem problémů dneška jako kolem tábora malomocných.

I pro oblast společenských věd dnes platí, že „... úkoly které řešíme, jsou složité a zároveň velmi důležité. Jestliže se nevyrovnáme s jejich řešením, znehodnotíme vše, čeho jsme za cenu obrovského úsilí dosáhli v minulosti a zkomplikujeme svou budoucnost“⁷⁾ [Odpovědi 1986 : 6].

Vyrovnat se s úkoly nové situace ve společenskovědním výzkumu znamená neopustit pevniny pravdy vědeckého světového názoru, dialekticky vidět a rozkrývat rozpory společenskovědního poznání a jejich analýzou sloužit potřebám revolučních sil společnosti.

Rozpory mezi teoreticko-metodologickými konstrukcemi a fakty sociálního života mohou být podmíněny přinejmenším třemi příčinami, nebo různým spojením těchto příčin:

- specifikou abstrakce skutečnosti, jež je vyjádřena v teorii
- relativností pravdy a empirickou povahou faktů
- neaplikovatelností teorie na předmětnou oblast, kterou fakt empiricky odráží a na niž teorie pretenduje.

U prvních dvou příčin vzniká potřeba zdokonalit, upřesnit fakty nebo teorii, popřípadě fakty i teorii současně. *Je-li rozpor podmíněn třetí příčinou, je jeho řešení konečkonců spojeno se vznikem nové teorie.*

Z těchto skutečností vyplývá, že lze vydělit dva typy rozporů:

- a) rozpory podmíněné specifikou abstrakce a odrazů téhož objektu teorii a fakty,
- b) rozpory podmíněné neaplikovatelností teorie na oblast, kterou nový fakt empiricky odráží, ale na jejíž poznání pretenduje teorie.

Řešení obou typů rozporů bude vždy rozdílné. V prvním případě musíme jít cestou zdokonalení existujících forem poznání, a to jak v oblasti teoretické

(6) K problematice oborových sociologických disciplín viz např. K. Rychtařík: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985, s. 204—252.

(7) Viz odpovědi s. M. Gorbačova redaktorům listu L'Humanité. *Rudé právo* 6. 2. 1986, s. 6.

abstrakce (idealizace), tak v metodologii a metodice empirického výzkumu. Druhý případ vyžaduje, aby byl pro příslušnou oblast vytvořen nový teoretický systém poznání. To není samozřejmě jednorázová záležitost.

Ze všech těchto důvodů budou ve vztahu k dosavadním teoretickým poznatkům vznikat logicky méně dokonalé, stále spíše značně otevřené než potřebné gnozeologicky spojené, hierarchicky uspořádané a relativně uzavřené teoretické systémy. Tento proces již započal a my se stáváme jeho přímými účastníky. Proto dnes vedle historického materialismu jako „... teoretického a metodologického základu všech věd, které zkoumají dějiny a společnosti“ [Sirácky 1972 : 624], a obecné marxisticko-leninské sociologie, jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny, vznikají oborové sociologie. Jsou vlastně souhrnem dílčích poznatků, faktů, hypotéz, poznaných korelačních, funkčních a kauzálních souvislostí a závislostí, které spojuje nejen objekt zkoumání, ale i metodologické přístupy badatelů.

Nacházíme se v situaci aproximativních přibližování se k novým teoretickým systémům, které vznikají pod tlakem společenských potřeb a dotvářejí se tím, jak slouží potřebám praxe. Cesta této „aproximace“ vede k dokonalejším teoretickým konstrukcím a k hlubší charakteristice rozvíjejícího se poznání.

Daleko od pravdy nejsou asi ti, kteří tento stav rozvíjejícího se poznání charakterizují jako „poloempirické“ a „poloteoretické“ [Saškov 1975 : 61].

Které skutečnosti jsou pro tuto situaci typické například v československé sociologii?

— Existuje velké množství faktů, jež byly získány z mnoha empirických šetření.

— Skupiny těchto faktů jsou vzájemně nespojené, nebo velmi slabě spojené. Zpravidla mají velkou informační hodnotu a jejich komplexní zpracování umožňuje provést mnohé korelační analýzy, ukázat opakující se pravidelnost.

— Empirické poznání zatím není dostatečně využíváno k hlubší funkční a kauzální analýze⁸).

— Protože existuje slabé sepětí faktů a teorie, jsou podstatně omezeny možnosti odhalení rozporů mezi nimi.

— Protože je nedostatečně rozvinutá teorie, není ani interpretace empirického materiálu příliš přesná, respektive není spolehlivým základem rozvoje teoretického poznání.

Určujícím pro vymezení výběru a především pro analýzu faktů je jejich teoreticko-metodologické uchopení. Pokusme se odpovědět na otázku proč: *Tak jako každé empirické poznání vychází z neempirických předpokladů, tak jsou i fakty svým způsobem interpretací operacionalizované teorie. Operacionalizace je z tohoto pohledu vlastně přizpůsobováním teorie faktům v zájmu empirického poznání.* Důležitá je tady specifika sledovaného objektu. Ta „určuje“ relativní autonomnost teorie přizpůsobovat se faktům prostřednictvím operacionalizace.

Při nedostatečném rozvinutí teorie vznikají nemalé obtíže a nejasnosti spojené s teoreticko-metodologickým uchopením zkoumané fakticity. V krajní formulaci řečeno — s pomocí nedostatečně rozvinuté teorie je možno získat jen málo spolehlivé fakty. Tak vzniká „začarovaný kruh“: spolehlivost faktů je závislá na spolehlivé teorii, ale ta sama musí být ověřena přesnými fakty.

Jsou to vlastně paradoxy vztahů teorie a faktů. Romantika sociologického poznání je právě v dynamice a rozpornosti tohoto poznávacího procesu. „Zača-

(8) O otázkách korelační, funkční a kauzální analýzy viz např. K. Rychtařík: *Sociologie a sociální praxe*. Sociologický časopis 1985, č. 6, s. 592—607.

rovaný kruh poznání“ je překračován a znovu a znovu tvořen. Činíme tak s vědomím, že každé naše „ukončené poznání“ je přesnější, pravdivější a ve své diferencovanosti a konkrétnosti společensky mnohonásobně užitečnější než scholastické teoretizování.

Žádné zaklínání se dialektikou nic nezmění na metafyzičnosti těch, kteří se těší představou, že jsme dosáhli definitivního, a tím vlastně jednou provždy uzavřeného poznání nebo řešení. I tady platí, že *tak jako nové problémy vznikají v okamžiku, kdy jsou vyřešeny staré, tak i potřeba nového poznání má svou nekonečnou dynamiku. Taková je dialektika a nemůže tomu být jinak.* Platí to zejména ve společenských zápasech, které v sobě nutně nesou nejen rozpory, ale řekněme tomu třeba — i určitá rizika. Dnes jako varující hlas často slyšíme: „... pozor, to je riskantní, nesmíme předbíhat“. Odtud nebývá daleko k přístupům, které za nejlepší řešení považují odklad jakéhokoli řešení.

Chceme-li alespoň něco málo udělat v zájmu společenského pokroku a boje proti všemu, co revoluční pokrok brzdí, pak musíme rozpory nejen odkrývat, ale i překonávat. A to v sobě vždycky má jistá „rizika“.

Morálně politická atmosféra socialistické společnosti musí nutně otevírat prostor pro „rizika“ založená na prohlubování vědeckého světového názoru, na aktivních, čínorodých přístupech, na hodnotách a postojích, které preferují zájmy celospolečenské před zájmy osobními a nepřipouštějí jejich zaměňování. Je to pokračování v tom nejlepším a nejušlechtlejším, co kdy bylo člověkem vytvořeno. Není právě v tomto „otevírání prostorů“ krása a jedinečná šance našeho života?

V dialektických přístupech je proces poznání procesem nekonečného přibližování se nevyčerpatelné objektivní pravdě. I to je skutečnost, vstupující do zápasů těch, kteří znovu a znovu tvoří a překračují „začarovaný kruh“ dialektického poznávání.

Poznání bez dialektiky není poznáním — je strnutím, zautomatizováním, mechanickým stereotypem, je tendencí k verbální ekvilibristice a ke hře s prázdnými pojmy, které „ondulují mlhu“. Je scholastickým myšlením putujícím po cestách odnikud nikam.

V dialektickém poznání jsou fakty a teoretické abstrakce svým způsobem protivníky. Teoretická abstrakce není nikdy úplně vyčerpávající, přesná a správná. Vždy vyžaduje nová a nová empirická ověření. V nich se naplňuje dynamika procesu poznání, v nich nacházíme a získáváme rozporné vidění, odkrýváme rozdíl, rozpor a antinomii mezi realitou a teoretickým tvrzením.

Ale i empirické poznání má své hranice. Musíme nejen vidět jeho omezenost a podmíněnost, ale i neustále cítit hranice tohoto poznání a tak znovu a znovu otevírat dveře do chrámu teorie. *V překonání nutné omezenosti empirického poznání se teoretická abstrakce stává vědou.*

Je-li pro stávající situaci příznačná tvorba, formování systémů, respektive podsystémů teoretického poznání, jakými jsou oborové sociologické disciplíny, pak analýza rozdílů, rozporů a antinomií faktů a teorie má z více důvodů meritorní význam:

— Vyvolává otázky, ukazuje rozpory, které musí společenskovědní poznání nastolit, analyzovat, řešit.

— Vyžaduje, abychom provedli nové a nové „prověrky faktů a teorie“, posoudili zda rozpory vznikají ve struktuře určité teoretické koncepce či vyrůstají z faktů samých.

— Vede k formulaci nových hypotéz, k rozvoji teoretického myšlení, k tvorbě teoretických poznatků, jež jsou adekvátní novým empirickým zjištěním atd.

— Nutí nás ke zdokonalování stávajících a hledání nových metodologických a metodických přístupů.

Ve svém celku rozdíl, rozpory a antinomie faktů a teorie vyvolávají nové a nové aktivity teoretického myšlení, které odrážejí dynamičnost a rozpornost procesů objektivní reality a procesů jejího poznání. Tak vznikají nová spojení faktů a teorie, která akceptují, analyzují, vysvětlují nové empirické skutečnosti.

Odkrývání a překonávání rozporů mezi faktem a teorií musí vést k novým teoretickým abstrakcím, k hlubším zobecněním a k větší věrohodnosti teoretického poznání. „Marxismus vychází z faktů a ne z možností“. Za základ svých analýz musíme brát reprezentativní, validní — jak psal Lenin — „přesné a nesporně dokázané fakty“ [Lenin 1962 : 213].

Vytvořením nové teorie se vlastně vnější rozpor mezi faktem a teorií změní ve vnitřní rozpor teoretického poznání. Dochází tak k jakési rekonstrukci rozporu mezi faktem a teorií na nové teoretické úrovni. „Zatím co rozpor mezi faktem a teorií zdaleka vždy nevede k nutnosti nahradit teorii, rekonstrukce rozporu na teoretické úrovni je bezprostředním předpokladem revize teorie a jejích základních idealizací“ [Martynovič 1983 : 108].

Teoretická rekonstrukce rozporu mezi faktem a teorií bývá zřídka prostým přechodem od staré teorie k nové. Rozpor může například vést k vytvoření různých alternativních koncepcí, k hledání nejvýhodnější koncepce atd. Vždy však vede k vzniku nových pojmů, kategorií, ke změně názorů na zkoumanou realitu a formy jejího pohybu. Nastolení alternativní teoretické koncepce nebo hypotetických alternativ otevírá další možnosti analýzy existujícího, faktického empirického materiálu jen za předpokladu využití takových ontologicko-gnozeologických a metodologicko-logických principů, které jsou axiomatem postizení objektivní pravdy.

To vůbec neznamená, že naše poznání a proces přibližování se absolutní pravdě by měl být neustálým tokem a zvětšující se záplavou teoretických alternativ. Stejně tak nelze předpokládat, že každý rozpor mezi fakty a teorií by měl být řešen ve prospěch nové alternativy. Takový postup by nutně vedl k subjektivismu, ke ztrátě metodologické jednoznačnosti. Jsou to právě především metodologické přístupy, které rozhodují o účelnosti „nových alternativ“.

Metodologický imperativ

Ve druhé polovině dvacátého století se v oblasti přírodních věd rozpor mezi teoretickými představami a zásadně novými experimentálními údaji stal mocným faktorem rozvoje vědeckého poznání. Prognózy říkají, že dvacáté prvé století bude v zajetí nových základních objevů. Na základě předpovědí v oblasti rozvoje přírodních věd je vyslovována teze, že množina principiálně nových faktů nezbytně povede k revizi zformovaného teoretického poznání.

Jaké parametry budou mít procesy v oblasti společenskovědního poznání? Přes všechnu snahu společenskovědní fronty se zdá, že rozpory faktů a teorie spíše narůstají. *Nemají-li se potíže s jejich řešením zvětšovat, nemá-li narůstat antinomie faktů a teorie, je nutné rozvinout společenskovědní poznání tak, aby byla více než dosud respektována empirická fakticita. Jinak anomálnost vztahů některých faktů k postulátům teorie bude naše obtíže jen zvětšovat.*

Proto je dnes tak důležité zbavit se všech mimognozeologických zábran a systematicky, houževnatě, krok za krokem usilovat o zmenšení nesouladu mezi fakty a teorií.

Předpokládá to jak metodologickou jednoznačnost, tak soustavný rozvoj

empirického poznání, v němž nenahraditelné úlohy přijímá empirický sociologický výzkum.

Věda historicky vychází z bezprostředních poznatků člověka, i když nutně překonává jejich omezenost. Někteří autoři oprávněně připomínají, že i vědecký výzkum je vlastně historicky spojen s touto každodenní zkušeností lidí. To, co se zdá být samozřejmým a triviálním požadavkem, to se za určité situace v dějinách lidstva stávalo odvážnou výzvou celému duchovnímu světu.

Proto V. I. Lenin, podobně jako B. Engels, když se vyslovují k prehistorii vědy, zdůrazňují, že pro vznik skutečného vědeckého poznání má rozhodující význam přechod od spekulativních nevědeckých teorií k systematickému studiu faktů. „... pokrok musí spočívat zejména v tom, že se oprostíme od všeobecných teorií a filozofických konstrukcí na téma, co je duše, že zkoumání faktů postavíme na vědeckou půdu těch faktů, které charakterizují různé psychologické procesy [Lenin 1960 : 141].

Experimentální výzkum v přírodních vědách, stejně jako empirický výzkum v sociologii svou věcností, fakticitou, konkrétností v minulosti nahrazoval a překonával zejména „naturfilozofické“ koncepce. *Dnes je odhalení faktů, jejich přesný, pravdivý popis a analýza nejdůležitějším lékem proti recidivám scholastického myšlení.*

Pokud se nenaučíme studovat fakty, poneseou naše teorie vždy značku apriorní scholastiky a budou pro potřeby společenské praxe jen málo užitečné. Leninův metodologický imperativ: *přejít od spekulativních teorií k systematickému studiu faktů* — zůstává stále aktuální.

Stát na pozicích vědeckého poznání znamená stát na pozicích faktů. Postupovat kupředu v poznání společnosti můžeme jen tehdy, budeme-li soustavně a systematicky zabezpečovat profesionálně kvalifikované a metodologicky jednoznačně orientované empirické poznání. To je vždy vnitřně spojeno s určitými světonázorovými a v širším slova smyslu stranickými pozicemi.

Tím vším nechce být samozřejmě řečeno, že samo poznání faktů chápeme jako cíl, jako řešení výzkumného úkolu. Je to však meritorní předpoklad, který výzkumníkovi minimálně umožňuje stanovit korelace, provést srovnávací analýzu. Ta by se měla stát základem pro vývody, které vyžadují konfrontaci s dosavadními poznatky, protože nejen popisují, ale i vyčleňují opakující se, podstatné a určující skutečnosti a provádějí klasifikaci poznatků.

Klasifikace tu vystupuje jako jedna z forem abstrakce. Vycházíme-li z její časové a strukturní relativnosti, pak nám umožňuje přesnější uspořádání, ukázání nejen vzájemných závislostí, ale i celkových souvislostí a prognóz dalšího vývoje.

Výběr faktů, jejich popis, řazení, vyčlenění podstatného a nepodstatného, stejně jako klasifikace poznatků, jsou ve své správnosti a pravdivosti závislé na metodologických přístupech badatele. Ty rozhodují o správnosti nebo nesprávnosti cesty, která vede k poznání faktického obsahu společenského vývoje, k pochopení historických zkušeností a k pravdivé analýze a vysvětlení fakticity.

Nedokonalost našeho poznání, rozpory mezi fakty samými, mezi fakty a jejich odrazem v myšlení, mezi fakty a teorií a rozpory v našich hypotetických konstrukcích nám nikdy neumožní absolutně překonat divergenci vztahů mezi fakty a teorií. Vždyť fakt a teorie jsou samy o sobě dialekticky rozpornými formami poznání.

Ideál pravdivého, přesného poznání sociálního světa lidí spojujeme už od dob K. Marxe s takovými abstrakcemi, které v příčinné analýze ukazují, že *odkrývání dialektiky rozporného vztahu mezi fakty a teoretickým poznáním je zákonitostí poznávacího procesu.*

Literatura

- Afanasjev, A. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SPN 1977.
- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Engels, B.: *Ludvík Feuerbach a vyústění klasické německé filozofie*. Praha, Svoboda 1949.
- Engels, B.: *O historickém materialismu*. Praha, Svoboda 1974.
- Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1972.
- Filozofický slovník*. Praha, Academia 1985.
- Kant, I.: *Kritika čistého rozumu*. Praha 1937.
- Kutta, F.: *Sociální politika a zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, Svoboda 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 38*. Praha, SNPL 1960.
- Martynovič, S. F.: *Fakt nauki i jeho determinacija*. Saratov, Izd. saratovského universitěta 1983.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 1*. Praha, SNPL 1956.
- Materialistická dialektika*. Praha, Svoboda 1984.
- Něčiporenko, L. A.: *Buržoazní „sociologie konfliktu“*. Praha, Svoboda 1985.
- Odpovědi M. Gorbačova redaktorům listu L'Humanité*. Rudé právo 6. 2. 1986.
- Rezoluce k Politické zprávě ÚV KSSS*. Rudé právo 5. 3. 1986.
- Ruml, V.: *Základní otázky filozofie logického pozitivismu*. Praha, NČSAV 1962.
- Ruzavin, G. I.: *Problemy metodologii naučného poiska*. Voprosy filosofii 1985, č. 10.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Rychtařík, K.: *Sociologie a sociální praxe*. Sociologický časopis 1985, č. 6.
- Saškov, J. V.: *Ideja nerovjatnosti i razvitije determinizma*. In: *Sovremennyj determinizm i nauk*. Novosibirsk 1975, t. 1.
- Sirácky, A.: *Hraničné problémy vnútri marxizmu-leninizmu*. Nová mysl 1972, č. 5.
- Spirkin, S. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodologia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zeman, J.: *Přírodovědecký a gnoseologický aspekt rozpornosti*. Praha, Svoboda 1981.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Б. Рихтаржик: Дialeктика фактов и теории

(По поводу анализа особенностей общественного познания)

Диалектическое противоречие — это не формально-логическое противоречие и не ошибка человеческого субъекта. Это момент, который как отражение человеческого бытия постоянно свойствен всем идейным и познавательным процессам.

Познание, собственно говоря, является процессом выявления и преодоления противоречий, когда данное и общезначимое познание заменяется новым, более точным, более истинным и более соответствующим объективной реальности знанием. С точки зрения гносеологико-методологической проблематики познание различий, противоречий и антиномий между фактами и теоретическими представлениями должно стать мощной движущей силой общественно-научного познания.

Объективной основой взаимосвязи теории и фактов является практика субъекта. Подтверждение теории практикой носит диалектический характер. Одному уровню практики может соответствовать несколько обоснованных гипотез, одинаковый фактический материал может стать основой для создания разных теорий. Нам все больше недостает дискуссии об эмпирическом критерии проверки теории. Эмпирический критерий становится знаменательным и суверенным критерием процесса развития общественного познания.

В процессе познания необходимо учитывать разные группы фактов: факты, определяющие генезис теории, факты, подтверждающие теорию, факты, опровергающие теорию. Степень несоответствия между эмпирическими данными и познаваемой теорией свидетельствуют о ряде фактов, на которые указывает работа. Она ведет к возникновению т. наз. проблемных ситуаций. Они — закономерное проявление динамики со-

диального движения и результат развития научного познания. Для марксистского исследователя они представляют собой постановку проблемы и задачу по дальнейшему познанию.

В диалектике познания факты и теоретические абстракции — своего рода противники. Теоретическая абстракция никогда не была и никогда не будет вполне исчерпывающей, точной и правильной. Она всегда требует новых и новых эмпирических проверок. В них реализуется динамика процесса познания. Также эмпирическое познание имеет свои пределы. Мы должны усматривать его ограниченность и обусловленность и снова и снова открывать дверь в храм теории. Преодолевая необходимые ограничения эмпирического познания, теоретическая абстракция становится наукой.

Выявление фактов, их точное, правдивое описание и анализ являются в наши дни наиболее важным лекарством против рецидивов схоластического мышления.

Методологический императив Ленина — перейти от спекулятивных теорий к систематическому изучению фактов — и теперь весьма актуален. С его осуществлением мы связываем идеал истинного, точного познания социального мира людей, познания, открывающего в причинном анализе диалектику противоречивого отношения между фактами и познавательными процессами.

Summary

K. Rychtařík: The Dialectics of Facts and Theory (Contribution to the Analysis of Particularities in Social Cognition)

A contradiction is neither a formal logical dispute nor a human subject's mental picture. As a reflection of human existence, it is a moment permanently intrinsic to all intellectual and cognitive processes.

As a matter of fact, cognition is a process of revealing and overcoming contradictions in which the given and generally valid knowledge is replaced by new, more exact, more truthful findings in closer correspondence with objective reality. From the point of view of gnosological-methodological problems, the cognition of differences, contradictions and antinomies between facts and theoretical notions should become a strong motive power of social-scientific knowledge.

The objective basis underlying the interrelation between theory and facts is the subject's practice. The corroboration of theory by practice has a dialectical character. Several substantiated hypotheses may correspond to one level of practice, the same factual material may provide a basis for the elaboration of various theories. The want of discussions about the empirical criterion of the verification of theory is increasingly felt. The empirical criterion is becoming a significant and sovereign criterion of the process of the development of social cognition.

In the cognitive process it is necessary to bear in mind various groups of facts: facts determining the genesis of the theory, facts corroborating the theory, facts disproving the theory. The degree of discrepancy between empirical findings and the theory under examination gives evidence for a number of facts outlined in the present study. It occasions the rise of the so-called problem situations. These are a regular manifestation of the dynamics of social motion and a result of the development of scientific knowledge. For the Marxist researcher they represent a specification of the problem and the task of acquiring further knowledge.

In the dialectics of cognition, facts and theoretical abstractions are in a way antagonistic. Theoretical abstraction has never been and never will be completely exhaustive, exact and correct. It always calls for repeated empirical verification in which the dynamics of the cognitive process is fulfilled. Also empirical knowledge has its limits. It is necessary to take into account its limitations and conditioned character and, time and again, to open the door leading into the temple of theory. In overcoming the inevitable limitations of empirical knowledge, theoretical abstraction becomes science.

Today the disclosure of facts, their exact, truthful description and analysis are the most important remedy against relapses into scholastic thought.

Lenin's methodological imperative — i. e. transition from speculative theories to a systematic study of facts — is most actual even in our days. In our opinion, its fulfilment is connected with the ideal of a true, exact knowledge of the social world of people, a knowledge revealing the dialectics of the antagonistic relation between facts and cognitive processes by causal analysis.

Zkušenosti z výstavby socialistické společnosti stále zřetelněji potvrzují hloubku myšlenky klasiků marxismu-leninismu, kteří ve spojení vědy a společenských pokrokových sil spatřovali základní cestu k přeměně materiálních podmínek a vybudování nové společnosti. K. Marx svým pojetím vědy jako bezprostřední výrobní síly tím, že odhalil povahu reprodukce vědy ve struktuře výrobních sil, ukázal na cesty růstu historické úlohy vědy a nastínil nové pojetí vědy. V tomto duchu přistupoval Lenin k projekci velkých společenských přeměn, které vždy obsahovaly spojení nejnovějších výtobytků vědy s konkrétně historickými silami a potřebami rozvoje sovětské společnosti.

V současnosti stojíme vlastně před obdobným úkolem: pro danou vědeckotechnickou úroveň rozvoje výrobních sil nalézt odpovídající společenské formy, které by mobilizovaly společenské síly zainteresované na vědeckotechnickém rozvoji, tedy vtiskly pohybovým formám vědy a techniky rozvinutější sociální obsah, odpovídající jak dosaženým materiálním podmínkám, tak i socialistickým vztahům, hodnotám a ideálům. V pojmech urychlování sociálně ekonomického rozvoje se právě formuluje nový referenční rámec pro rozvoj vědy a techniky, reflektující dynamizující potenciál vědy a techniky a požadující hlubší prolnutí vědeckotechnických, ekonomických a sociálních přeměn s ohledem na dynamický potenciál socialistických společenských vztahů.

V politických dokumentech naší strany se již nejednou upozorňovalo, že vědeckotechnický rozvoj není spojen jen s přeměnou technických (věcných) podmínek výroby a života, ale že jde vskutku o výrazné změny ve struktuře ekonomiky, o uplatnění moderních metod řízení, hlubší rozvoj mezinárodní socialistické spolupráce a rozvinutou aktivitu všech článků cyklu od vědy k výrobě a užití, o revoluční úkol celé společnosti. Na XVII. sjezdu KSČ bylo potvrzeno, že „ve vědě a technice probíhá skutečná revoluce s dalekosáhlými vlivy na všechny stránky výroby, na společenské vztahy a celý systém řízení, na podmínky života a práce každého člověka“ [Politická 1986]. Proto je nutné zvýšit schopnost rozvíjet vědu a techniku jako zdroje společenských efektů, jako prostředku k zaujetí předního místa ve světě a k upevnění socialismu v mírovém soutěžení s kapitalismem.

Společenské vědy stojí před významným úkolem spočívajícím v komplexním zhodnocení společenských souvislostí vědeckotechnického rozvoje v dané etapě a navržení cest, které by výrazně zvýšily dynamizující úlohu socialistických společenských vztahů v urychlování vědy a techniky, pro jejichž rozvoj byly již vytvořeny mnohé předpoklady. Lze zde navazovat na bohaté zázemí marxistických výzkumů vědy a techniky, které umožňují teoreticky pochopit složité a rozporné stránky rozvoje vědy a techniky v historickém procesu a zhodnocovat poznatky speciálních společenskovědních výzkumů zaměřených k otázkám vědy a techniky. Nedostatkem je však relativně malá znalost zvláštních důsledků vědy a techniky pro rozvoj nejrozličnějších vrstev a stránek společnosti. Snad v oblasti ekonomických výzkumů disponujeme rozvinutějším poznáním o současném stavu ekonomických forem vědeckotechnického rozvoje za socialismu; i tento teoretický přínos je však značně omezen ve svém praktickém uplat-